

צבי צמרת:

פליטים יהודיים מארצות ערב ומארצות איסלאם אחרות

דברים ב'כנס הרצליה', שבט תשס"ט

בעולם כולו – וגרוע מכך: בציבוריות הישראלית – התפשטה לה משום מה ההשקפה כי היהודים חיו היטב משך דורות בארצות האיסלאם וכי הם נהנו שם מיחסים הוגנים ומרווחה כלכלית-חברתית. ההיסטוריה מוכיחה שזו הכללה חלקית וכי לא אלו היו פני הדברים. נכון יותר: בתקופות שונות ובארצות שונות מעמד היהודים היה בשפל המדרגה וגורלם היה רע ומר. כך למשל, סידרת ספרים על קהילות ישראל בארצות המזרח, היוצאת לאור במכון בן-צבי בעריכתו של ד"ר חיים סעדון, אשר עשרות חוקרים חשובים מן הארץ ומן העולם כתבו בה, מראה כי התאור האידיולי חלקי ומעוות. אתן רק דוגמא אחת, מן הכרך על יהודי איראן: פרופ' דוד מנשרי מספר בו כי בשלהי המאה ה-19 ועד שנות הארבעים של המאה ה-20, ליהודי אסור היה לרכוב על סוס, לבנות חומה סביב ביתו, להחזיק חנות בבזאר ועוד ועוד – והנורא מכל: אסור היה לו לצאת מפתח-ביתו בימי גשם או שלג, שמא המים יגעו בגופו ויטמאו את סביבתו. מאותה סיבה לא הותר לו להשתמש בחמאם הציבורי או לשתות בבית התה המקומי¹. כשסיפרתי את זאת בתדהמה לידידה יוצאת פרס היא אמרה לי: "אני יודעת היטב. דודי – אחי אימי- נרצח על ידי מוסלמים כיוון ששתה מספל ציבורי".

הגורל המר, לפחות של חלק מהיהודים בארצות האיסלאם, קדם ל'התפשטות' הציונית. הוא הקדים בהרבה את 'הצהרת בלפור', את מלחמת העצמאות ואת מלחמת 'ששת הימים' וכמובן את שאלת גבולות 67, שאלת ההתנחלויות וכדומה. בהרצאה זו אתמקד בעיקר בגורל היהודים בארצות האיסלאם אחרי החלטת החלוקה. רק אזכיר את הקשרים המצמררים – שעדיין לא זכו לחשיפה מלאה – בין חג' אמין אל-חוסייני, קאוק'גי ומנהיגים ערביים אחרים – ובין היטלר. לא אעסוק בפרעות ביהודי עיראק ב-1941 – ה'פרהאוד' – שבמהלכן נרצחו כ-180 מיהודי בגדד וכ-700 אחרים נפצעו. לא ארחיב בדבר גורל היהודים בארצות מוסלמיות אחרות, מייד עם תום מלחמת העולם השנייה. למשל, הפוגרום הגדול שהתרחש במצרים ב-2-3 בנובמבר 1945, ביום השנה לציון 'הצהרת בלפור', שבמהלכו נפצעו כ-400 יהודים ורכוש יהודי רב ניזוק או ניבזז, או האירועים החמורים שארעו בלוב ב-4 בנובמבר 1945 שהסתיימו ברצח של 130 יהודים ובפגיעה של 266².

אגיע מייד לתאריך הקריטי: ה-29 בנובמבר 47:

בנושא זה צריך לחזור ולהזכיר לעצמנו ולעולם כולו: לו הערבים היו מקבלים את מפת החלוקה – כשם שאנחנו קיבלנו אותה – היתה היום מדינה יהודית ששטחה כ-15,000 קילומטרים מרובעים (מדינה יהודית ללא ירושלים וללא פרוזדור ירושלים ושטחים ניכרים בשפלה, ללא חלקים ניכרים מהגליל וללא שטחים גדולים בנגב) ולצידה מדינה פלשתינית ששטחה 12,000 קילומטרים מרובעים (מדינה פלשתינאית הכוללת את עכו ואזור עכו, את נצרת ואזור נצרת, את יפו, את לוד ורמלה וסביבתן, את באר שבע, את רצועת עזה ושטחים ניכרים לידה ומדרום לה). המדינה הפלשתינית היתה חוגגת, כמונו, את שנת הששים שלה, לא היתה חוזרת ומציינת את ה'נכבה' ולא היו יוצאים/מגורשים ממדינת ישראל בין 600,000 אלף ל-750,000 פליטים פלשתינים (מספר הפליטים שנוי במחלוקת. דיון מפורט על כך מופיע בספרו של בני מוריס³). הערבים הם אלו שלא קיבלו את תוכנית החלוקה והם ביקשו לחסל את המדינה היהודית. כדאי לשוב לעובדות: היישוב העברי עמד מול הכוחות הפלשתינאים ומול שורה של מדינות ערביות שמנהיגיהן רצו להשמיד אותנו והן חזרו והצהירו על כך! היישוב ספג באותה מלחמה נוראה כ-6,000 הרוגים וכ-30,000 פצועים. [לו היו בימינו כל כך הרבה נפגעים, יחסית לגודל האוכלוסייה היהודית היום, היה מדובר ב-60,000 הרוגים וב-300,000 פצועים].

כתוצאה ממה שהתחולל במזרח התיכון ובצפון אפריקה היו מאות אלפי פליטים ערביים ובמקביל מאות אלפי פליטים יהודיים שנאלצו לעזוב את ארצות האיסלאם בשנים 1947 עד 1967. עד 1947 היו קרוב למיליון יהודים בארצות האיסלאם – במדינות ערב, באיראן ובצפון אפריקה – והיום יש

¹ חיים סעדון (עורך), איראן, הוצאת מכון בן-צבי, ירושלים, תשס"ו, עמ' 56-57.

² על פי: חיים סעדון, "המרכיב הפלשתיני" בארצות האסלאם, פעמים 63, אביב תשנ"ה, עמ' 92.

³ דיון מפורט על מספר הפליטים הערביים מופיע בספרו של בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949, תל-אביב 1991, עמ' 397-399.

בכולן יחד בסך הכל רק כמה עשרות אלפים. למרות העיסוק הלא-סימטרי של האו"ם ושל העולם כולו בשאלת "הפליטים" - ההגדרה 'פליטים' מתאימה לפליטים היהודים לא פחות מאשר לפליטים הפלשתינאיים, כיוון שהם היו אזרחי מדינות אחרות משך עשרות דורות וקשריהם למדינת ישראל היו ממרחק רב. הם לא היו צד במלחמה ולא יזמו את השמדת הצד השני.

אסקור את שארע בשורה של ארצות מוסלמיות. הנתונים מבוססים על מחקרים שונים (ובעיקר על סידרת ספרים על הקהילות היהודיות בארצות המזרח ב-200 השנים האחרונות, בעריכת ד"ר חיים סעדון) ועל חוברות הרבעון 'פעמים' לחקר קהילות ישראל במזרח, היוצאות לאור ב'מכון בן-צבי'. אפרוש בפניכם בתמציתיות רק חלק של הפרטים:

בספר על יהודי מצרים, שערך פרופ' נחם אילן ויצא לאור לאחרונה במכון בן-צבי מצויין כי בשנת 1947 היו במצרים יותר מ-65,000 יהודים. אולם, מעמדם התערער לחלוטין בימי מלחמת העצמאות. כידוע, ב-15 במאי 1948 צבא מצרי פלש לארץ-ישראל והתקדם לעבר תל-אביב. פחות ידוע, כי במקביל המצרים אסרו כשש מאות יהודים, באשמת פעילות ציונית או קומוניסטית, והחזיקו אותם בבתי כלא יותר משנה. ב-30 במאי הממשלה המצרית הודיע כי תפקיע את רכושו של כל אזרח "אם מעשיו מסכנים את ביטחון המדינה". כתוצאה מכך, רכוש יהודי רב הוחרם. כ-70 חברות ועסקים יהודיים עברו לידי הממשלה המצרית. ביוני 1948 היו במצרים התפרצויות אלימות שגבו יותר מ-80 חללים ו-34 פצועים⁴. לפי החוקרת רות קמחי, השיא היה ביולי 1948: מאות בתי מסחר יהודיים נשדדו ונהרסו והמון מצרי התקיף ברחובות, לאור יום יהודים (זרים). למעלה מ-100 יהודים נהרגו באותו חודש ועשרות נפצעו⁵. בימי מלחמת העצמאות ועד 1950 מיהרו לצאת ממצרים יותר מ-20,000 יהודים, אך רובם לא עלה ארצה. מצב עשרות האלפים שנותרו בארץ זו באמצע שנות החמישים, הורע מאד אחרי מלחמת סיני. אחרי מבצע קדש אולצו כ-22,000 יהודים להגר מארץ הנלוס ורבים מהם עלו ארצה. שארית הפליטה המצומקת של יהודי מצרים, ספגה מכות נוספות אחרי מלחמת ששת הימים. מאות יהודים נעצרו עקב המלחמה, ובהם ראשי הקהילה ורבני הערים. איתמר לוין מדווח בספרו 'שקיעה במזרח' על הרכוש הרב שהשאירו רבים מיהודי מצרים בארץ זו⁶.

מאמר מפורט של פרופ' מיכאל לסקר בחוברת 66 של 'פעמים' דן בגורל כ-30,000 יהודי סוריה אחרי החלטת החלוקה. מוזכרות בו הפרעות בשכונה היהודית בחאלב ב-1 בדצמבר 1947 שבהן ניזוקו 150 בתים, 50 חנויות ומשרדים של יהודים, 5 בתי ספר ו-10 בתי כנסת (כולל בית-הכנסת בו היה 'כתר ארם צובא'). באוגוסט 1948, שוב ארעו תקריות אלימות ברובע היהודי בדמשק ונהרגו בהן 13 יהודים (בהם 8 ילדים) ונפצעו 26. בסך הכל בימי מלחמת העצמאות נרצחו בחאלב ובדמשק עשרות יהודים ורבים אחרים נפצעו. כשני שלישי של יהודי סוריה נאלצו לעזוב את ארצם עד תום 1949. פרופ' לסקר מדווח במאמרו, בליוויית תעודות שונות, גם על גורל היהודים שנותרו בסוריה עד 1970 ועל העובדה שרבים מהם ברחו מאותה ארץ והשאירו בה את כל רכושם⁷. הקהילה היהודית בבירות שבבלבנון היתה כל השנים מעין 'סניף' של הקהילה היהודית בסוריה. ב-1948 חיו שם כ-7,000 יהודים לבנונים והיו שם עוד יהודים בעלי אזרחויות אחרות. היום מעניין להזכיר כי לבנון כלל לא נטלה חלק במלחמת העצמאות. זאת ועוד: יהודי לבנון כלל לא נפגעו או נזוקו. הם החלו להיפגע רק ב-1958 אחרי שהחלה מלחמת האזרחים הראשונה בארץ זו. רבים מיהודי לבנון נאלצו להגר ממנה בשנות ה-60. בשנת 1969 נותרו בלבנון לכל היותר 3000 יהודים (רבים מהם בעלי אזרחות סורית, עיראקית ועוד). רוב היהודים הצליחו לחסל את רכושם ולמכור אותו לפני שיצאו מלבנון.

בעיראק חיו בעת הקמת המדינה כ-135,000 יהודים. ב-15 במאי 1948 הוטל עליהם משטר צבאי והחל גל גדול של רדיפות כלפיהם. בחסות המשטר הוקמו ארבעה בתי דין צבאיים ואלו עצרו והרשיעו יהודים רבים. חלקם נדונו למוות ועל אחרים הוטלו מאסרים או קנסות כבדים. במקביל החלה בעיראק שורה של סנקציות: מאות פוטר מהשירות הציבורי, נמנע מהיהודים שירות ממשלתי (כולל בתי חולים ומרפאות), מוסדות יהודיים הוחרמו, הוטלו גזרות כלכליות רבות

⁴ חיים סעדון, המרכיב הפלשתיני בארצות האיסלם, פעמים 63, עמ' 92.

⁵ נחם אילן (עורך), מצרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 204.

⁶ ראו בספרו של איתמר לוין, שקיעה במערב, היסול הקהילות היהודיות במדינות ערב ושווד רכושן, תל-אביב 2001, פרקים ג'-ח'.

⁷ מיכאל מ' לסקר, יחסי מוסלמים יהודים בסוריה בשנים 1948-1970, פעמים 66, חורף תשנ"ו, עמ' 127-70.

והקהילה היהודית נאלצה ל'תרומ' לטובת ערביי ארץ ישראל. בפורים תש"י צלאח ג'אבר, שר הפנים העיראקי הניח על שולחן הפרלמנט העיראקי הצעת חוק מפתיעה שהתירה ליהודים לעזוב את עיראק לצמיתות ובתנאי שווותרו על נתינותם. החוק התקבל וכתוצאה ממנו כ-120,000 יהודים עלו ארצה. לכל עולה עד גיל 10 הותר להוציא עימו 20 דינר, לבני 20-10 הותר להוציא 30 דינר ולבני 50 ומעלה 50 דינר (שהיו אז, בערך 200 דולר). מן הראוי להזגיש כי שכרו של עובד מדינה בכיר היה אז כ-30 דינר. כמו כן הותר להוציא כמה פריטים נוספים בלבד (3 חליפות קיץ, 3 חליפות חורף, שמיקה, זוג נעליים, 6 זוגות תחתונים, גרביים, סדינים, שעון יד, צמיד וטבעת נישואין). את שאר הרכוש נאלצו היוצאים למכור במחיר אפסי (לעיתים 10% מהערך האמיתי). עד היום נערכים דיונים היסטוריים רבים הדנים בשאלה: מדוע הותרה עליית יהודי עיראק? התשובות הרווחות: רצון להיפטר מאלמנט תוסס, רצון לפגוע במדינת ישראל שהיתה נתונה בקשיי קליטת עלייה ורצונו של המשטר העיראקי לזכות ב'פירות' כלכליים⁸. באשר לרכוש היהודי, יש להוסיף על האמור לעיל את 'חוק הקפאת הרכוש היהודי' בחורף 1951. הקפאה היא, כמובן, 'מילה מכובסת' להחרמה. איתמר לוין דן בכך בהרחבה בספרו ומגיע למסקנה כי שווי הרכוש היהודי שהוחרם בעיראק בראשית שנות החמישים היה בין מילארד דולר ל-3 מיליארד דולר⁹. מאוחר יותר – ובעיקר אחרי 'מלחמת ששת הימים' – היו בעיראק התנכלויות רבות לשרידי היהודים שנותרו, משפטי ראווה, תליות של יהודים והחרמת רכוש נוספת.

בחוברת 63 של 'פעמים' ד"ר חיים סעדון מספר על גורל הקהילה היהודית הקטנטנה בעדן, שמנתה ב-1947 בסך-הכל כ-7,500 יהודים. בדצמבר 1947 ארע שם מה שנחרת בתודעת יהודי עדן כ'שוואת יהודי עדן': 97 יהודים נרצחו ו-120 יהודים נפצעו¹⁰. ההדים על האירועים בעדן – שפגעו גם ביהודים תימנים שהיו בעדן – השפיעו על העלייה מתימן. כולנו יודעים על המשיכה המשיחית של עולי תימן ארצה, אך לאותה עלייה היו גם מניעים של פחד, אימה ורדיפות. בפברואר 1948 נרצח האימאם יחיא, מגינם של היהודים, והקהילה התימנית נקלעה לאי-וודאות פוליטית. זאת ועוד: ב-18 בדצמבר 1948 שתי ילדות מוסלמיות טבעו בבאר על יד צנעה. המוסלמים האשימו את היהודים שהם רצחו את הבנות והחלו תקריות אלימות נגד יהודים. שישים יהודים נאסרו ועל הקהילה הושת קנס כספי גדול. בספר על יהודי תימן שיצא לאור במכון בן-צבי מודגש כי "לעלילה זו היה משקל ביציאה החפוזה של יהודי צנעה מתימן"¹¹. באותו חודש החלה 'עליית על כנפי נשרים' שנמשכה 22 חודש ושבה עלו ארצה כמעט כל יהודי תימן (כ-43,000 יהודים).

תוניסיה, מרוקו ולוב לכאורה אינן שייכת לוויכוח בינינו ובין מדינות ערב. אבל, גם הן חלק מהליגה הערבית ולכן אסקור בקצרה גם מה קרה בתחומן.

במרוקו היו ב-1947 כרבע מיליון יהודים ובשנות השבעים נותרו מהם כ-10% בלבד. באותה העת היה ניסיון מסויים מטעם השלטונות המרוקאיים לשמור על יהודי מרוקו. ב-23 במאי 1948 הסולטאן מוחמד החמישי נשא נאום 'מאוזן': מחד תקף את התוקפנות הלא צודקת של הציונים בפלשתיין ומאידך פנה לאנשיו וביקש מהם שלא לפגוע ביהודי מרוקו. למרות הנאום, ב-7 ביוני ארעו התפרצויות אלימות כלפי היהודים בערים או'גדה וג'ראדה. באוג'דה נהרגו 5 יהודים ובג'ראדה נהרגו 37 (רובם נשים וילדים). בשתי הערים היו גם עשרות פצועים. החוקר חיים סעדון מדגיש כי כתוצאה ישירה מאותן תקריות היגרן ממרוקו בחצי השנה שאחריהן 12,000 יהודים – מספר שהיה חסר תקדים בתולדות יהודי מרוקו¹². בשנים הבאות יצאו את מרוקו עוד עשרות אלפי יהודים. החוקר פרופ' ירון צור מספר עוד על תקרית המורה במיוחד בעיר פטיז'אן (כיום: סידי קאסם) ב-3 באוגוסט 1954 קבוצת-מפגינים מוסלמים רצחו שישה יהודים והעלו את גופותיהם על המוקד¹³. ד"ר חיים סעדון מדווח גם על פגיעות ביהודים וברכוש יהודי ביולי-אוגוסט 1955 בקזבלנקה, במזגאן ובסאפי – ולטענתו "התגובה הטבעית לכל אלה הייתה הגירה ממרוקו, וארץ

⁸ ראו בספרו של איתמר לוין, שקיעה במזרח, היסול הקהילתי היהודית בארצות ערב ושווד רכושן, תל-אביב 2001, ובעיקר עמודים 49-62.

⁹ שם, עמ' 99.

¹⁰ על פי חיים סעדון, המרכיב הפלשתיני בארצות האסלאם, פעמים 63, עמ' 94-95.

¹¹ חיים סעדון (עורך), תימן, ירושלים תשס"ב, עמ' 122.

¹² חיים סעדון, המרכיב הפלשתיני בארצות האסלאם, פעמים 63, עמ' 105-115.

¹³ חיים סעדון (עורך), מרוקו, ירושלים תשס"ד, עמ' 75.

ישראל עמדה במוקד ההגירה"¹⁴. בשנים 1955 ו-1956 בלבד עלו ארצה ממרוקן כ-60,000 יהודים.

בתוניסיה היו ב-1947 כ-50,000 יהודים. בימי מלחמת העצמאות התחוללה הסלמה ביחסי המוסלמים והיהודים אך בסך הכל השלטונות המוסלמים כמעט שלא התגרו ביהודים ואיפשרו למעוניינים לצאת מן המדינה ולהגר ממנה. רוב היהודים נותרו בתוניסיה עד אמצע שנות ה-50. ההגירה היהודית התעצמה בשעה שתוניסיה עמדה על סף עצמאותה (1955) ואחרי העצמאות (1956). כ-15,000 יהודים יצאו את תוניסיה באותה העת. יהודים נוספים חשו כי עדיף להם לצאת את תוניסיה בשלהי שנות ה-50 ובמחצית הראשונה של שנות ה-60. עיקר הלחץ על היהודים תוניסיה התחולל בעקבות 'מלחמת ששת הימים'. המון מוסלמי פגע ברכוש יהודי, בבתי כנסת, במוסדות קהילה ואף בבתי פרטיים. "התוצאה המיידית של התקריות היתה יציאה המונית מהמדינה... ההערכה היא שעד סוף 1967 עזבו כ-6,000 מיהודי תוניסיה"¹⁵.

בשנת 1948 היו בלוב כ-35,000 יהודים. פרעות נובמבר 1945 ערערו מאד את חיי הקהילה היהודית בלוב. ב-12 ביוני 1948 שוב פרץ גל של פרעות ביהודי טריפולי. החוקר מוריס רומני מציין כי באותן פרעות נהרגו 14 יהודים, רבים נפצעו ורכוש רב נשדד או נפגע¹⁶. אחת התוצאות היתה שעשרות אלפי יהודים יצאו את לוב ב-1949-1950. רובם עלו ארצה. בינואר 1952, בעת שלוב הפכה למדינה ערבית עצמאית, נותרו בה בסך הכל כ-4,000 יהודים. פרופ' הרואי גולדברג מציין בספר על יהודי לוב כי היהודים החלו לחוש כי מעמדם החוקי והפוליטי מתערער מייד אחרי שאותה המדינה זכתה בעצמאותה. לדבריו, מלחמת ששת הימים הייתה נקודת מפנה סופית. במהלכה נרצחו ... יהודים (כולל כמה שנרצחו על ידי פקידי הממשלה). כ-4,000 איש עזבו לאיטליה בחוסר כל. עם עלייתו של קדאפי לשלטון בספטמבר 1969 נסתם הגולל על הרכוש הרב וההון העתק שהותירו היהודים בלוב. הכל הוחרם והועבר לאפוטרופוס הכללי¹⁷.

אם אסכמ: כתוצאה ממלחמת העצמאות היו כ-600,000 פליטים ערביים ואולי 750,000 פליטים. אלו ברחו או גורשו בעקבות המלחמה שהליגה הערבית הכריזה על מדינת ישראל. כתוצאה מהקמת מדינת ישראל היה מספר דומה של פליטים יהודיים שנאלצו לעזוב את מצרים, סוריה, לבנון, עזן, תימן, עיראק, מרוקו, תוניסיה ולוב. למרות זאת, העולם כולו – ובראש וראשונה האו"ם – עוסק אך ורק בפליטים הפלשתינאים (ומספרם מנופח משנה לשנה, באופן שאין לו תקדים לגבי איזו שהיא קבוצת פליטים אחרת).

עלינו להתור לשנות את הנראטיב: שתי קבוצות הפליטים – זו הפלשתינאית וזו היהודית – ראויות ליחס מקביל. זה התקבע רק לאחרונה בקונגרס האמריקאי. הגיע הזמן שהוא יורשע יותר אצלנו, במדינת ישראל, במרחב האקדמי, הפוליטי, החינוכי והתקשורתי. הגיע העת שהוא יופץ ללא-לאות לעולם כולו.

אני מקווה ומניח כי דווקא יחס מקביל לפליטים, יסייע לקרב את השלום בין העמים.

¹⁴ שם, עמ' 119.

¹⁵ חיים סעדון (עורך), תוניסיה, ירושלים תשס"ה, עמ' 53.

¹⁶ חיים סעדון (עורך), לוב, ירושלים תשס"ו, עמ' 56.

¹⁷ חיים סעדון (עורך), לוב, ירושלים תשס"ז, עמ' 22.